

2022, Vol. 3(1), 27-50
© The Author(s) 2022
Article reuse guidelines:
<https://dergi.bilgi.edu.tr/index.php/reflektif>
DOI: 10.47613/reflektif.2022.53
Article type: Research Article

Received: 21.11.2021
Accepted: 05.01.2022
Published Online: 01.02.2022

Onurcan Yılmaz*, Fatih Bayrak**

Ahlak Psikolojisine Giriş: Temel Kavramlar, Kuramsal Yaklaşımlar ve Tartışmalar

An Introduction to Moral Psychology: Basic Concepts, Theoretical Approaches, and Debates

Öz

Bu makalenin amacı, günümüzde bilişsel bilimlerin farklı alt disiplinlerinde sıklıkla çalışılan ahlak psikolojisi alanına kısa bir giriş sunmaktır. Bu amaçla, makalede ilk olarak ahlak psikolojisi alanının ne olduğu ve ahlakın bilişsel ve evrimsel kökenleri anlatılacaktır. Ardından alandaki güncel kuramsal tartışmalar özetlenecektir. Genel olarak makalede, ahlaki yargıların en azından bir kısmının biyolojik niteliklerden kaynaklandığını ve çevresel etmenlerin bu biyolojik taslağı şekillendirdiğini iddia eden etkileşimci paradigma ele alınacaktır. Farklı bilim dallarından gelen görgül kanıtlar özetlenecek ve bu iddianın güçlü/zayıf yönleri anlatılacaktır. Sonuç olarak ahlak psikolojisinin bugünkü konumu eleştirel bir gözle değerlendirilerek gelecekteki araştırmalarda odaklanılması gereken kritik noktalar netleştirilmeye çalışılacaktır.

27

Abstract

This article aims to provide a brief introduction to moral psychology, which is frequently studied in different subfields of the cognitive sciences today. For this purpose, first, a description of the field of moral psychology and the cognitive and evolutionary origins of morality will be presented. Then, the current theoretical discussions in the field will be summarized. In general, the article will adopt the interactionist paradigm, claiming that at least some of the moral judgments stem from biological predispositions, and environmental factors shape this biological draft. The empirical evidence from different disciplines will be summarized, and the strengths/weaknesses of this claim will be described. As a result, crucial points that should be focused on in future research will be attempted to be clarified by critically evaluating the current status of moral psychology.

Anahtar Kelimeler

Ahlak Psikolojisi, ahlaki yargı ve davranış, etkileşimci paradigma, ahlaki temeller, iş birliği olarak ahlak

Keywords

Moral psychology, moral judgment and behavior, interactionist paradigm, moral foundations, morality as cooperation

* Kadir Has Üniversitesi, onurcan.yilmaz@khas.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6094-7162.

** Baskent Üniversitesi, fatihbayrak@baskent.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6350-6234.

“Her şeyden önce ahlak vardı.”

Sevim Cesur

“You can’t change human nature, only nature can change it.”¹

Hasan G. Bahçekapılı

Giriş

Ahlak psikolojisi, son 50 yıldır bilişsel bilimlerin farklı alt dallarında en sık çalışılan alanlardan birisidir. Bu alanda yapılan ilk çalışmalar, Piaget’in (1932) ahlaki değerlerin oluşumunu bilişsel gelişim aşamaları çerçevesinde tanımlamaya çalıştığı Ahlaki Gelişim Kuramı’na dayanmaktadır. Sonraları, Kohlberg (1969) Piaget’in kuramsal yaklaşımını rasyonalist bir bakış açısıyla yeniden biçimlendirerek bu alanın psikoloji ve bilişsel bilimler alanlarında popülerleşmesine ön ayak olmuştur. Kohlberg (1969), Piaget’in temel varsayımlarının çoğunu kabul etmekle birlikte, farklı ahlaki yargıların hiyerarşik olarak birbirinden ayrıştırılabileceğini ve çeşitli ahlaki ikilemlere verilen yanıtlar üzerinden ahlaki gelişim seviyesinin görgül düzeyde ölçülebileceğini savunmuştur. Kohlberg, ahlaki hiyerarşik bir biçimde tanımlamaya ek olarak ahlaki yargıların bilişsel kökenlerine dair de bir kuramsal yaklaşım öne sürmüştür. İnsanların bilişsel ve ahlaki gelişimi arasında bir paralellik olduğunu savunarak ahlakın en yüce aşamasına rasyonel düşünme süreçleri tarafından ulaşılabileceğini iddia etmiş ve rasyonel düşünme sonucunda ulaşılabilecek en yüce ahlaki yargının evrensel adalet olduğunu düşünmüştür. Ancak sonraları bu yaklaşım, ahlakın en üst noktasına çoğunlukla batılı ve bireyci kültürlerde yetişmiş insanların daha fazla önemsemiştiği “evrensel adalet” arayışını koymasından dolayı eleştirilmiştir (Haidt, 2001). Bu eleştiri, on yıllar boyunca ahlak psikolojisindeki hakim paradigma olan Kohlberg’ün kuramının hızlı bir düşüşüne sebep olmuş ve ahlaki yargıların bilişsel kökenlerinin rasyonel düşünme süreçlerinden ziyade duygusal süreçlere dayandığını öne süren sosyal-sezgiçi yaklaşımla beraber (Haidt, 2001), deyim yerindeyse Newton’un yerçekimi kuramı gibi, bir anda yerle bir olmuştur.² Bu sosyal-sezgiçi yaklaşım (Haidt, 2001) daha sonraları Ahlaki Temeller Kuramı’na (ATK; Graham vd., 2013) dönüşmüş ve ahlak psikolojisi alanının yeni paradigması haline gelmiştir. Fakat sonraları hem yöntemsel hem de kuramsal eksiklikleri nedeniyle bu kuram da gücünü önemli ölçüde yitirmiş (Nilsson ve Erlandsson 2015; Sinn ve Hayes, 2017; Yılmaz, Harma, Bahçekapılı ve Cesur, 2016; Yılmaz, Harma ve Doğruyol, 2021; Zhang ve Li 2015) ve alternatif kuramsal yaklaşımlar ortaya çıkmıştır (örn., Curry, 2016; Curry, Mullins, & Whitehouse, 2019a).

Ahlak Psikolojisi Nedir?

Ahlak psikolojisini tanımlarken, öncelikle bu alanda “ahlak” kelimesinin kavramsal olarak karşılık geldiği yapıya değinmek gerekmektedir. Ahlak felsefesinde üç temel alt alan bulun-

maktadır. Bunlar; normatif etik, uygulamalı etik ve meta-etiktir (Fieser, 2015). Aslında insanların çoğunluğu gündelik hayatlarında ahlak derken bilerek veya bilmeyerek normatif etik alanını kastetmektedir. Çünkü bu alan hangi ahlaki yargıda bulunmanın doğru, hangi ahlaki yargılarda bulunmanın ise yanlış olduğuyla ilgilenmektedir. Örneğin Kant'ın (1797) her insanın görevleri olduğunu ve bu görevleri ne koşulda olursa olsun ihlal edemeyeceği görüşünü içeren görev etiği (deontoloji) veya Mill'in (1863) ahlaki davranışın çoğunluğun iyiliğine olan davranış olduğu görüşünü temsil eden faydacılık (*utilitarianism*), daha genel anlamıyla sonuçculuk (*consequentialism*), normatif ahlak türlerinin örnekleridir. Farklı normatif iddiaların gündelik hayata uyarlanması olarak tanımlanabilecek uygulamalı etik ise ötenazi, idam, eşcinsel evlilik, kürtaj ve kök hücre tedavisi gibi ahlaki yargılar açısından insanları birbirinden ayırtıran temaları çalışan alt dala verilen isimdir. Örneğin, günümüz siyaset psikolojisi çalışmaları, sıklıkla sol ve sağ ideolojik grupların benzer temalar üzerinde birbirlerinden nasıl ayırttıklarını ve bu ayırtmaların sebepleriyle ilgilendiğinden, uygulamalı etik alanı içerisinde değerlendirilebilir (Alper ve Yılmaz, 2020). Ahlak felsefesinin üçüncü ve son alanı ise meta-etiktir ve ahlaki iddiaların mutlak ve nesnel anlamda mı yoksa göreceli ve öznel anlamda mı doğru veya yanlış olup olmadığıyla ilgilenir (Sayre-McCord, 1986). Dolayısıyla, meta-etik alanı normatif etiğin “ahlaki açıdan iyi olmak için nasıl davranmalıyız” sorusundan ziyade ahlaki iddiaların doğasını çözümlenmeye ve “mutlak anlamda iyi var mıdır” gibi sorulara odaklanmaktadır (Garner ve Rosen, 1967).

Bu makalede, gündelik hayatta insanların ahlak derken anladığı şey olan normatif ahlakı tanım olarak ele alacağız ve iki ayrı soru sorarak işe başlayacağız: Ahlak nedir ve kaç ayırılır? Bu soruya filozoflar felsefi muhakeme ve mantık yoluyla yüzyıllardır bir cevap aramaya çalışmışlardır keza Platon'dan Kant'a, Bentham'dan Nietzsche'ye kadar birçok ahlak felsefecisi bu soruya kendilerine göre tatmin edici cevaplar vermişlerdir. Ancak bugünkü bilişsel bilimler paradigması içerisinde bizler bu soruya daha farklı bir yöntem kullanarak cevap aramaya çalışmaktayız: Sıradan insanın (*lay people*) ahlak anlayışı hangi boyutlardan oluşmaktadır?

Aslında ahlak nedir sorusunun cevabı da ahlakın kaç farklı boyutta temsil edildiğiyle yakından ilişkilidir zira farklı ahlak kuramlarını ilk bakışta birbirinden ayırt eden şey bu soruya verdikleri yanıt farklılıklarıdır. Tarihsel olarak baktığımızda ahlak, Piaget ve Kohlberg'le birlikte farklı gelişimsel aşamalarda farklı boyutlarda temsil edilmiş ancak üst düzey ahlak derken evrensel birtakım ilkelere (adalet gibi) atıfta bulunan ahlaki yargılar kast edilmiştir. Örneğin, Piaget'nin ahlak kuramına göre çocuklar hayatlarının ilk yıllarında ahlak öncesi dönemdedirler ve davranışları taklit ederek hayatlarını sürdürürler. Beş yaşından itibaren otorite figürlerinin takip edildiği ve otorite figürlerinin tanrı gibi mutlak figürler olarak tanımlandığı, niyetten ziyade sonuçların temel alındığı heteronom ahlak anlayışına geçiş yapmaktadırlar. Otonom ahlak olarak adlandırılan son seviyede ise birey kendi ahlaki kararlarını bağımsız bir şekilde verebilmekte ve otoriteler tarafından dayatılmış norm ve kuralları kendi bireysel ahlakları çerçevesinde sorgulayabilmektedirler. Kohlberg de Piaget'nin perspektifi üzerine yeni bir kuram inşa ederek, ahlaki farklı hiyerarşik basamaklara ayırmıştır. İlk iki basamak

uzlaşım öncesi (ya da gelenek öncesi) dönem olarak tanımlanırken, bu dönemde birey, ahlaki anlayışını cezadan kaçınmak ve hazza ulaşmak gibi ahlakla ilişkili olmayan ilkelere göre belirlemektedir. Piaget'nin gelişim aşamalarına benzer şekilde üçüncü ve dördüncü basamaklarda birey (geleneksel dönem), otorite ilişkilerine ve uzlaşımsal olarak belirlenmiş kurallara uyarak "iyi çocuk" olmaya odaklanmaktadır. Ahlakın beşinci ve altıncı basamağında ise (gelenek sonrası dönem) yine Piaget'dekine benzer şekilde birey, evrensel ahlaka ve bireysel vicdanına göre karar vermeyi öğrenmektedir. Bu hiyerarşik yapılanmanın bilişsel gelişimle doğru orantılı olduğu düşünülmektedir (Keasey, 1975; Kohlberg, 1969). Başka bir deyişle, her bir bilişsel gelişim aşaması tamamlandıkça ahlaki kararların hangi gerekçelerle alındığı farklılaşarak daha yüksek bir ahlaki aşamaya geçilmektedir. Kohlberg, bugün çokça bilinen çeşitli ikilemler kullanılarak insanların verdikleri kararları meşrulaştırma şekilleri üzerinden onların ahlaki aşamalarını kategorilendirmiştir. Örneğin, en bilinen ahlaki senaryolarından olan Heinz'ın ikilemi şöyledir:

"Kasabanın birinde bir kadın özel bir kanser türü yüzünden ölmek üzereydi. Doktorlara göre onu kurtarabilecek tek bir ilaç vardı. Bu ilaç aynı kasabadaki bir eczacının yakınlarda keşfettiği bir ilaçtı. İlacın yapımı pahalıya mal olmuştu, ancak eczacı maliyetin on katı kadar para talep ediyordu: Hammaddesi için 200 dolar ödemişti, küçük bir dozda ilaç içinse 2000 dolar istiyordu. Hasta kadının eşi Heinz, borç para alabilmek için tanıdığı herkese gitti, fakat sadece 1000 dolar toparlayabildi ki bu istenen paranın ancak yarısı kadardı. Heinz eczacıya eşinin ölmek üzere olduğunu anlattı ve ondan ilacı ucuza satmasını veya parayı daha sonra ödemesi için kolaylık göstermesini rica etti. Fakat, eczacı, "Hayır, bu ilacı ben buldum ve bundan para kazanacağım" diye karşılık verdi. Böylece Heinz umutsuzluğa kapıldı ve gizlice eczacının dükkanına girmeyi ve eşi için ilacı çalmayı düşünmeye başladı. Bu durumda Heinz ne yapmalıdır? Niçin?"

Kohlberg, kullandığı senaryolara insanların hangi yanıtı verdiğinden ziyade, onların bu yanıtları nasıl gerekçelendirdiğiyle ilgilenmiştir. Yani Kohlberg'e göre insanların Heinz'ın çalıp çalmaması konusundaki kararlarının kuramsal açıdan bir önemi yoktur. Buna göre; (1) Heinz'ın ilacı çalmaması gerektiğini çünkü çalarsa hapse gireceği (cezadan kaçınma) yanıtını veren kişi de çalması gerektiğini çünkü eşinin yaşaması Heinz'ı daha mutlu bir insan haline getirecektir (kişisel çıkar) yanıtını veren kişi de uzlaşım öncesi (ahlak öncesi) aşamaya atanmaktadır, (2) Heinz'ın ilacı çalmaması gerektiğini çünkü hukuki kuralların bunu yasakladığı yanıtını veren de Heinz'ın ilacı çalması gerektiğini çünkü eşinin iyi bir eş olarak Heinz'dan bunu bekleyeceği yanıtını veren de uzlaşımsal döneme atanmaktadır, (3) Heinz'ın ilacı çalması gerektiğini çünkü herkesin yaşama hakkına sahip olduğu yanıtını veren de Heinz'ın ilacı çalmaması gerektiğini çünkü başkalarının da benzer şekilde bu ilaca ihtiyacı olabileceği ve herkesin hayatının eşit derecede önemli olduğu yanıtını veren de evrensel insan haklarına vurgu yapması nedeniyle uzlaşım sonrası aşamaya atanmaktadır.

Kohlberg bu tip ahlaki yargıda bulunma becerisinin salt bilişsel beceriyle doğru orantılı olduğunu önerse de sonraki yıllarda empati becerisi (Hoffman, 2000) gibi faktörlerin de biliş-

sel beceri kadar önemli olduğu düşünülmüştür. Bunlara ek olarak, Kohlberg, hem kuramsal hem de yöntembilimsel açıdan önemli eleştiriler almıştır. Kuramsal eleştirilerin en önemlisi Kohlberg'ün ahlaki gelişim evrelerinin evrensellik iddiasına ilişkindir çünkü her ne kadar çeşitli kesitsel ve boylamsal çalışmalar kuramın iddialarını desteklese de (Örn., Colby vd., 1983; Nisan ve Kohlberg, 1982; Turiel, Edwards ve Kohlberg, 1978) yetişkin bireylerin tamamının son ahlaki düzey olan gelenek sonrası döneme geçemediğine (Colby ve Damon, 1995) ve gelişimsel basamakların kuramda iddia edildiği gibi doğrusal bir ilerleme gösteremeyebileceğine (Holstein, 1976; Kramer, 1968), hatta bilişsel gelişimlerinden bağımsız olarak ahlaki evrelerde geriye doğru gidilebileceğine (Rest, 1980) işaret eden bulgular kuramın evrensellik iddialarının sorgulanmasına yol açmıştır.

Kuramın aldığı bir diğer eleştiri ise kadın-erkek farklılıkları üzerinedir. Kohlberg'ün çalışmalarında genel olarak erkekler kadınlara kıyasla daha üst ahlaki basamaklarda yer almaktadır. Buna göre, kadınlar genellikle kişiler arası uyumu vurgulayan üçüncü evrede yer alırken erkekler sosyal düzeni öne çıkaran dördüncü evreye daha kolay geçiş yapabilmektedir (Kohlberg, 1973). Gilligan (1982) bu durumun kuramın çoğunlukla erkek örneklemeler üzerinde yapılan çalışmalar ışığında oluşturulması ve üst ahlaki basamakların genellikle toplumda erkeklere atfedilen sosyal rollerle yakından ilişkili otorite ve kanun gibi temalarla bağlantılı ilkeler etrafında oluşturulmasına bağlamaktadır. Oysa kadınlar ahlaki bir prensip olarak adalete kıyasla zarar vermemeye daha çok odaklanmakta, Kohlberg'ün sınıflandırmasında adalet daha üst düzeyde kategorize edildiğinden kadınlar daha alt basamaklarda yer almakta ve böylece cinsiyet yanlılığı ortaya çıkmaktadır (Gilligan, 1982).

Kohlberg'ün ahlaki ilkeler arasında kurduğu hiyerarşiye ilişkin bir diğer eleştiri ise solcu ve batılı özgürlükçü değerleri yüceltmesi dolayısıyla yapılmıştır (Haidt ve Graham, 2007; Haidt ve Kesebir, 2010; Haidt, 2013). Çünkü Kohlberg'ün kuramındaki geleneksel dönem muhafazakarlıkla daha yakından ilişkili olan sadakat ve otorite gibi değerleri içerirken, gelenek sonrası olarak tanımlanan son ahlaki aşama batılı, özgürlükçü ve bireyselci değerlerle yakından ilişkili olan adaleti ve evrenselciliği içermektedir (Shweder ve Haidt, 1993). Ancak Shweder vd.'nin (1997) kültürlerarası söylemsel çalışmasında da görüldüğü üzere, aslında bu sınıflandırma açık bir batılı önyargıya sahiptir. Çünkü batı dışı kültürlere gittiğimizde insanlar hem “muhafazakar” olarak tanımlanan değerlere hem de üst düzey bir ahlaka sahip olabilmektedirler. Haidt (2012) Shweder vd.'nin (1997) bu söylemsel çalışmasına dayanarak Kohlberg'ün hiyerarşik yaklaşımını red etmiş ve farklı ahlaki yargılar arasında böyle bir hiyerarşinin kurulamayacağını, farklı kültürlerin ve hatta bir kültür içindeki farklı grupların dahi (örn., solcular ve sağcılar) farklı ahlaki değerleri benimseyebileceğini iddia etmiştir. Bunun da dayandığı nokta aslında Kohlberg'ün ileri sürdüğü her ahlaki seviyenin insanın içinde bulunduğu ekolojik şartlara göre eşit oranda adaptif açıdan avantajlı olabileceği argümanıdır (Haidt ve Kesebir, 2010). Dolayısıyla, araştırmalarını beyaz Amerikan örneklem ile sınırlandırarak evrensel bir ahlaki değerler hiyerarşisi oluşturan Kohlberg, etnosentrik yanlılık eleştirilerinin odağı olmuştur (Örn., Simpson, 1974; Sullivan, 1977).

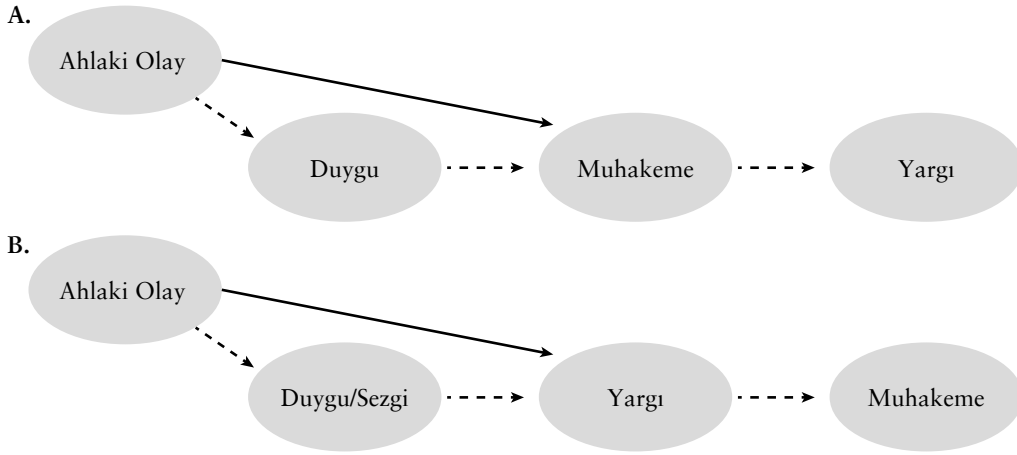
Kohlberg'ün kuramına yönelik yöntembilimsel eleştiriler ise temelde yaklaşımına kanıt olarak sunduğu ahlaki senaryo çalışmalarına odaklanmaktadır. Kuramın temel ölçme aracı olarak kullanılan ahlaki ikilemler hipotetik ve çok yapay olmaları nedeniyle ekolojik geçerlilik açısından ciddi bir sıkıntı doğurmaktadır. Örneğin, Rosen (1980) Kohlberg'ün kullandığı birçok ikilemin çoğu insana yabancı ve yapay geldiğini iddia etmiştir. Ayrıca, Kohlberg'ün araştırmalarındaki katılımcıların çoğunluğunun 10-17 yaş arasında olması da bir diğer yöntembilimsel sorun olarak tanımlanmıştır çünkü Heinz ikilemi düşünüldüğünde katılımcıların tamamının çocuk olmaları nedeniyle hiçbir zaman evlenmemiş olmaları ve buna benzer bir ikilemi daha önce hiç deneyimlememiş olmaları önemli bir sorun oluşturmaktadır.

Ahlakın Bilişsel Kökenleri

Yukarıda kısaca özetlenen eleştirilerden bağımsız olarak, Kohlberg'ün kuramının aldığı en temel ve vurucu eleştiri ise ahlaki yargıların bilişsel kökenleriyle ilgilidir. Çünkü, Kohlberg ahlaki yargıların temelde rasyonel ve analitik süreçlere dayandığını iddia etse de Haidt'ın (2001) sosyal-sezgiyi yaklaşımı bunun tam tersini savunmuş ve bu yaklaşımı destekleyen önemli görgül bulgular ortaya atılmıştır. Esasen ahlaki yargıların bilişsel kökenleriyle ilgili iki temel kuramsal yaklaşım öne sürülmüştür. Birincisi Kohlberg'ün rasyonalist ahlak kuramıdır. Bu kuramsal yaklaşımda, ahlaki yargıda duygular kısmen ve ikinci planda devreye girmekte ve asıl belirleyici faktör rasyonel düşünme süreçleri olmaktadır. Dolayısıyla kişiler bilişsel gelişim aşamalarında ilerledikçe, onların ahlaki gelişim aşamalarında da ilerlemeleri beklenir. Kabaca Kant'ın felsefesi üzerine kurulmuş olan bu yapı yukarıda da değinildiği gibi Haidt'ın (2001) sosyal-sezgiyi yaklaşımı tarafından eleştirilmiş ve Kant'ın felsefesinin karşısına Hume'un felsefesindeki sezgiselcilik konmuştur (bkz. **Şekil 1**).

Kohlberg'ün yaklaşımına göre sıradan insanlar tıpkı bir bilim insanı gibi düşünerek ahlaki olarak neyin doğru olduğu konusunda muhakeme yoluyla bir karara varmaya çalışmaktadırlar. Bu yaklaşımın dayandığı temel varsayıma göre tıpkı bir bilim insanının rasyonel süreçleri kullanarak fiziksel gerçekliğe dair görece nesnel bir bilgiye sahip olması gibi neyin ahlaki açıdan doğru olduğu konusunda da rasyonel muhakeme yoluyla nesnel açıdan doğru olan yargıya ulaşılabilir. Ancak Haidt (2001) bu yaklaşımın açıkça yanlış olduğunu savunmuş ve ahlaki yargıda bulunurken asıl belirleyicinin duygusal süreçler olduğunu iddia etmiştir. Haidt (2001) bu iddiasının geçerliliğini göstermek için ise bugün ahlak psikolojisi alanında oldukça bilinen “Julie ve Mark” senaryosunu kullanmıştır:

“Julie ve Mark kardeşler. Üniversite yaz tatilinde birlikte Fransa'ya seyahat etmektedirler. Bir gece, sahile yakın bir kulübede yalnız kalırlar. Birbirleriyle sevişmeyi denemenin ilginç ve eğlenceli olabileceğine karar verirler. En azından ikisi için de yeni bir deneyim olacaktır. Julie zaten doğum kontrol hapı da kullanmaktadır ama Mark yine de güvende olmak için prezervatif kullanır. İkisi de sevişmekten zevk alırlar ama bir daha asla yapmamaya karar verirler. O geceyi özel bir sır olarak saklarlar ve bu da kendilerini birbirlerine daha da yakın hissettirir. Bu durum hakkında ne düşünüyorsunuz? Sizce sevişmeleri uygun mudur?”

Şekil 1

Kohlberg'in (A) ve Haidt'in (B) ahlaki yargıların bilişsel kökenleriyle ilgili farklı modelleri

Bu senaryoda doğrudan fiziksel zarar içermeyen bir ensest vakası anlatılmaktadır. Senaryoyu okuyan katılımcıların çoğunluğu burada anlatılan durumun ahlaki açıdan doğru olup olmadığı sorusuna otomatik bir şekilde “hayır” yanıtını vermektedir. Haidt’a (2001) göre bu tür bir ensest senaryosu doğrudan bir zarar içermese bile insanlarda iğrenme duygusunun tetiklenmesine ve iğrenmeyi tetikleyen içerik henüz muhakeme devreye girmeden sezgisel bir şekilde insanların ahlaki yargıda bulunmalarına yol açmaktadır. Sosyal-sezgici model olarak adlandırılan bu yaklaşımda insanların rasyonel muhakeme süreçlerinin bu tür ahlaki yargılarda birincil bir rol oynamadığı benimsenmiştir. Modele göre, insanların ilk tepkisi tamamen sezgisel ve otomatik bir sürece dayanmaktadır. Örneğin, haksızlık içeren bir durumla karşılaşıldığında otomatik kızma tepkisi verilmektedir. Ancak, katılımcılara neden bu tepkiyi verdikleri sorulduğunda ise verdikleri bu sezgisel kararı gerekçelendirmeye çalışırken muhakeme süreçleri devreye girerek yanıtlarını şekillendirmektedir. Dolayısıyla Haidt’ın (2001) sosyal-sezgici modeline göre, insanlar ahlaki yargıda bulunurken bilim insanı gibi doğruya ulaşmaya değil, bir avukat gibi kendi duruşunu meşrulaştırmaya çalışmaktadır.

Her ne kadar geçmiş deneysel bazı bulgular Haidt’ın (2001) sosyal sezgici yaklaşımını destekleyici bulgular ortaya koysa da (örn., Napier ve Luguri, 2015; Wright ve Baril, 2011), bu model son yıllarda görgül açıdan eleştirilmiştir (örn., Royzman, Kim ve Leeman, 2015) ve Kohlberg’e geri dönüş niteliğinde yorumlanabilecek birçok çalışma; doğrudan sezgisel düşüncenin (Isler, Yılmaz ve Doğruyol, 2020) ya da onunla bağlantılı somut düşünmenin (Alper ve Yılmaz, 2020) ahlaki yargıları desteklediği görüşünü yüksek istatistiksel güce sahip çalışmalarda tekrarlayamamıştır. Bunun aksine, son yıllarda analitik süreçlerin de ahlaki yargıda bulunmada temel bir öneme sahip olduğunu gösteren farklı deneysel bulgular ortaya çıkmıştır (örn., Isler, Yılmaz ve Maule, 2021; Yılmaz ve Isler, 2019; Yılmaz ve Sarıbay, 2017a, 2017b). Hatta bu konuda literatürde bir bölünme yaşanmış ve bilişsel bilimler alanında yeni bir ana-

litik düşünme ekolü olan *new reflectionism* ortaya çıkmıştır (Pennycook, 2018). Dolayısıyla, ahlaki yargıdaki birincil faktörün sezgiler mi yoksa muhakeme süreçleri mi olduğu sorusu günümüzde hala netliğe kavuşturulmayı bekleyen kuramsal tartışmalardan biridir.

Ahlakın Evrimsel Kökenleri

Ahlak psikolojisi alanına ilişkin giriş niteliğinde bir çerçeve sunarken değinilmesi gereken bir diğer önemli unsur ahlakın evrimsel kökenleridir. Fakat, ahlakın evrimsel kökenlerine dair mevcut görgül kanıtları ele almadan önce evrimsel psikoloji alanında kullanılan iki farklı açıklama düzeyine değinmek gerekmektedir. Evrimsel psikoloji genel sanının aksine, psikolojinin bir alt alanı değil, psikolojinin tüm alanlarına uyarlanabilecek bir düşünme sistematiğidir. Bu bağlamda sosyal psikoloji de, gelişim psikolojisi de, klinik psikoloji de, ahlak psikolojisi de evrimsel bir bakış açısına sahip olabilir. Ancak bu bakış açısının belli bazı temel varsayımları vardır.

İlk olarak, evrimsel yaklaşımlarda bir davranışı açıklamak için iki farklı açıklama düzeyi kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi davranışın asıl, yani evrimsel, kökenleriyle ilgili bir çıkarımda bulunan nihai (*ultimate*) açıklamadır. Örneğin, insanlar acil durum anlarında neden daha yakın akrabalarına daha çok yardım etme eğilimi gösteriyor sorusuna, genetik yakınlık cevabını veriyorsanız doğrudan akraba seçilimi gibi evrimsel bir açıklamaya atıfta bulunuyor olmanız sebebiyle nihai bir açıklamada bulunmuş olabilirsiniz (örn., Hamilton, 1963). Ancak aynı durumun hemen her zaman ikincil, yani yakınsak (*proximate*) bir açıklaması da vardır. Bu da aynı davranışın psikolojik kökenleriyle ilgilendir. Örneğin, daha yakın akrabalarınızla ortalamada daha fazla zaman geçirdiğimizden, onlarla daha fazla duygusal yakınlık kurarız ve bu yüzden acil durum anlarında daha yakın akrabalarımızı kurtarmayı seçmemiz üzerinden yakınsak bir açıklama da önerebilirsiniz (örn., Buss, 1995). Bu iki tür açıklama düzeyi birbiriyle çelişmek zorunda değildir ve iki durum da aynı anda geçerli olabilir. Ancak psikoloji biliminin geneli bugüne kadar çoğunlukla yakınsak açıklamalarla ilgilenmiş ve evrimsel, yani nihai, açıklamaları göz ardı etmiştir. Bu yüzden, bugün evrimsel psikoloji yaklaşımı çok önemli bir eksikliği doldurmakta ve davranışın iki farklı seviyedeki kökenlerine dair bilgiler sağlamaktadır.

Evrimsel psikolojiyle ilgili özellikle sosyal bilimler alanında çalışan bazı araştırmacılar tarafından az bilinen bir gerçeklik ise modern evrimsel psikolojinin genetik bir belirlenimcilikle ilgisinin olmamasıdır. Çünkü, modern evrimsel yaklaşımlar genlerin (yani doğanın) basitçe bir taslak sağladığını, bu biyolojik taslağın ise çevresel girdiyle tetiklendiğini ve hem doğanın hem de çevrenin birincil öneme sahip olduğunu savunan etkileşimci (*interactionist*) paradigmaya dayanmaktadırlar. Örneğin, insanın konuştuğu dilin biyolojik bir kökene dayandığı çok barizdir çünkü insan dili (yani sonlu sayıda sembolden sonsuz sayıda anlam çıkarma durumu) bildiğimiz kadarıyla sadece insan türünde mevcuttur. İşaret dili, insana genetik olarak yakın bazı primat türlerinde öğrenilebiliyor olsa da bu dil, insan dilinden belli noktalarda ayrılmaktadır. En önemli ayırım ise işaret dilinde sonlu sayıda sembolden sonlu sayıda anlam üretilirken, insan dilinde sonlu sayıda sembolden sonsuz sayıda anlam üretilebilmesidir. Bunu

belli sayıda nota olmasına rağmen insanın sonsuz sayıda beste yapabilme mefhumuna benzetebiliriz. Dolayısıyla, insanın edindiği dilin biyolojik bir kökene sahip olduğunu bugün çok basit bir analogi kurarak dahi görmek mümkündür çünkü insan dışındaki bir primatı insanla aynı tarihsel ve toplumsal ilişkilerin içerisine soksak dahi (Genç Marx'ın Feuerbach üzerine olan tezlerinin altıncısında iddia ettiğinin tersine) biyolojik bir sınırdan dolayı insan dilini edinemeyecektir. Ancak evrimsel psikolojik yaklaşım bu kadar bariz biyolojik kökeni olan bir özellik için dahi genetiğimize kodlanmış bu biyolojik eğilimin dili edinmek için yeterli olamayacağını savunmaktadır. Doğa, genetik özellikler yoluyla insan bebeğinin dili öğrenmesi için biyolojik bir potansiyel sağlamaktadır, ancak insan bebeği gelişimsel aşamaların kritik zamanlarını aşmadan insan diline maruz kalmazsa (çevresel girdi) bu biyolojik potansiyel hiçbir zaman olması gerektiği gibi tetiklenemeyecek ve bu insan yavrusu yetişkinliğinde gelişkin bir insan dili edinemeyecektir (Hauser vd., 2002). Bu yüzden doğanın sağladığı taslağın ve potansiyelin çevresel girdiyle etkileşime girmesi davranışın ortaya çıkması için bir önkoşuldur. Dolayısıyla, evrimsel yaklaşım, genin ve çevrenin ortak etkisini bir arada dikkate alıyor olması nedeniyle biyolojik belirlenimci değil etkileşimci bir bakış açısına sahiptir.

İnsan sosyalliğinin, daha özel anlamıyla ise insan ahlaki yargılarının, evrimsel kökenlerine baktığımızda da diğer hayvanlarla benzer bir analogi kurabiliyoruz. Çünkü ahlaki yargılar antropolojik açıdan bir insan evrenseli olmasına rağmen (Ayala, 1987; Brown, 1991), insan türüne özgü bir yapı değildir (Bekoff, 2004). İnsana yakın primat akrabalarımızdan fillere, fillerden gergedanlara kadar çok sayıda sosyal türün basit düzeyde de olsa ahlaki bir değerlendirme yaptığına ve ahlaki ilişkilerde bulunduğu (örn., zarar, bakım, adalet, sadakat, otoriteye dayalı ilişkiler) dair görgül bulgulara sahibiz (de Waal, 2013). Bu bulguların en klasiklerinden biri, 1964 yılında Masserman, Wechkin ve Terris tarafından gerçekleştirilen deneye dayanmaktadır. Bu deneydeki temel bulgu, Rhesus maymunlarının bir zinciri çektiklerinde yemek elde ediyor olmalarına rağmen, karşı tarafta hiç tanımadıkları bir başka maymuna elektrik şoku verildiğinde, bu durumdan rahatsız olarak zinciri çekmeyi bırakmalarındır. Keza bir sürü başka çalışma, örneğin, şempanzelerin ödülün mümkün olmadığı bir durumda dahi hiç tanımadıkları insanlara yardım edebildiğini göstermiştir (Warneken vd., 2007); ki diğer hayvanlarla yapılan bu tür karşılaştırmalı çalışmalar biyolojik olarak ahlaki bir duyarlılığa sahip olduğumuz şeklinde yorumlanmıştır (Warneken, 2018). Bu filogenetik farklara ek olarak, ahlakın ontogenetik kökenlerine dair de devasa bir literatür oluşmuştur (Hamlin, 2013). Örneğin, bebeklerin üç aylık olmalarından itibaren aslında iyi ve kötü ayrımında bulunabildiğini (Hamlin vd., 2007), gelişimin belli aşamalarında tanımadıkları bir insana yardım edebildiğini (Warneken ve Tomasello, 2007) ve ahlaki kurallar ihlal edildiğinde üç yaşındaki insan yavrularının buna tepki verdiğini ve müdahale ettiğini gösteren (Vaish, Missana ve Tomasello, 2011) görgül bulgular elde edilmiştir. Bu bulgular da sonraları bazı araştırmacılar tarafından doğuştan sosyo-ahlaki bir öze sahip olduğumuz şeklinde yorumlanmıştır (Hamlin, 2013, 2015).

İnsan ahlaki yargılarının evrimsel süreçteki gelişim aşamalarına kabaca baktığımızda ise, ilk ahlaki temellerin oluşumunun anne-çocuk etkileşiminde ortaya çıktığını görüyoruz. Birçok memelide annenin hormonal yapısında doğumdan sonra bebeğe bakmasını kolaylaştıracak bazı değişimler meydana gelmektedir. Bu değişimlerden en bilineni oksitosin hormonunun salgılanmasıdır (Feldman vd., 2007; Wang vd., 2000). Bu hormon memelilerin genelinde güven ilişkisinin kurulması noktasında temel bir işleve sahip olduğu için (Grewen vd., 2005; Kosfeld vd., 2005) bazı popüler bilimciler tarafından “ahlak molekülü” olarak da adlandırılmıştır (Zak, 2012). Bu bakımdan yavruya bakım gösterme ve hem fiziksel hem de psikolojik bağlanma süreçleri kabaca oksitosin hormonu yardımıyla ortaya çıkmaktadır ve anne-çocuk arasındaki bu tür bir ilişki de sosyal canlıların ahlaki yapısının gelişmesindeki ilk iş birliği ilişkisi olarak ele alınabilir. Çünkü annenin çocuğuna yaptığı yatırım aslında doğrudan kendi genlerine yaptığı bir yatırımdır. Keza kedilerin normalde yavrularına bakım göstermeyip, doğumdan sonraki yaklaşık bir ay içerisinde yavrularına bakım gösterip, bir ay sonra tekrar yanlarından uzaklaştırması bedeninde değişen hormonal yapıyla ilgilidir. Yani başka bir ifadeyle, vücutta oksitosinin salgılanması, bebeğe bakım göstermek için gerekli biyolojik yapının oluşmasına yardımcı olmakta ve en alt seviye bir iş birliği ilişkisinin kurulabilmesi için biyolojik bir altyapı oluşturmaktadır.

36

Ancak insanda ve diğer sosyal hayvanlarda bu ilişki türü diğer akrabalara da genellenmiştir (akraba seçilimi, Hamilton, 1964). Buradaki temel mantık da aslında yakın akrabalara yapılan yardımın dolaylı yoldan kendi genlerimize yaptığımız yatırım olarak algılanması yönündeki düşüncedir. Bu kuramsal bakış açısına göre insanlar genetik olarak daha yakın oldukları kişilere ortalamada daha fazla yardım etme eğilimi göstermektedirler (örn., kardeşler ve kuzenler arasında daha yakın akraba olan kardeşler lehine ayırım yapılması gibi).

Fakat insan sosyalliği akrabalık ilişkilerini aşan bir yapıya sahiptir. Çünkü insanlar genetik olarak kendilerine yakın olmayan ve hiç tanımadıkları insanlara da yardım edebilmektedir ve bu bakımdan diğer hayvanların sosyalliğinden ayrışmaktadır. Hatta bu yüzden insan, ultra-sosyal bir hayvan türü olarak tanımlanmıştır (Tomasello, 2014). İnsanın genetik açıdan benzemediği insanlara neden yardım ettiğini açıklayan ilk mekanizma karşılıklılık ilkesidir (Trivers, 1971). Karşılıklılık ilkesi, doğrudan ve dolaylı olarak ayrıştırılan iki farklı alt tipe sahiptir. Doğrudan karşılıklılık, insan topluluklarında sıklıkla arkadaşlık ilişkilerinde görülmektedir. Bu mekanizmaya göre arkadaşlık ilişkisinin nihai açıklaması karşılıklılık beklentisidir. Yani doğrudan bir arkadaşınıza yardım ettiğinizde ya da ona duygusal bir yatırım yaptığımızda, aslında benzer bir yatırımı ihtiyacınız olduğunda garanti altına alma motivasyonu söz konusudur. Örneğin, sınıfta bir arkadaşınıza ders notlarınızı verdiğinizde düşünün. Başka bir ders için bu sefer siz arkadaşınızdan benzer bir ders notu istediğinizde, bunun gerçekleşmediği bir durumda haksızlık olduğunu hissederek tepki gösteriyorsanız, burada aslında doğrudan karşılıklılık ilkesinin ihlal edilmesine tepki vermektесinizdir. Ancak insanlar hiç tanımadıkları insanlara da yardım edebilmekte, örneğin, dilencilere para bağışlayabilmekte ya da bir daha hiç görmeyeceği bir garsona bahşiş verebilmektedir. Her ne kadar bu tür davranış-

ların yakınsak bazı açıklamaları olsa da (örn., duygusal açıdan kendini iyi hissetmek, “vicdan azabı”ndan kurtulmak vb.) nihai açıdan bu davranışların altında yatan mekanizma dolaylı karşılıklılık ilkesidir. Dolaylı karşılıklılık ilkesindeki temel odak noktası kişinin ün kaygısıdır. Yani insanlar bir başkasına yardım ederken aslında bu yardımın bir şekilde (örn., dilden dile anlatılarak, doğrudan çevredekiler tarafından gözlenerek, arkadaşlar arasında dillendirilerek vb.) yardım edenin ününü arttıracaklarını beklemektedir. Çünkü ünü artan kişinin dolaylı yoldan benzer bir durumda yardım alma ihtimali de artış göstermektedir. Örneğin, üniversitenin (seküler kurum) ya da caminin (dini kurum) çevresinde dilenen insanlara para bağışlayan bir üniversite hocası ya da cami imamının yardım davranışı, doğrudan dilenciden bir karşılık beklemeinden ziyade, muhtemelen çevrede olan diğer insanlara kendisinin güvenilir bir iş birliği partneri olabileceğine ve ahlaki erdemler açısından üst düzey bir ahlaka sahip olduğuna işaret etmektedir. Bu davranış, bizzat şahit olanlar ya da dilencinin anlattığı kişiler vasıtasıyla grup içerisinde yayılarak o yardımı yapan kişinin ününde bir artışa sebep olmaktadır. Bu da yardımı eden kişilerin ileride yardım görme ve güvene dayalı ilişkiler kurma (evlilik, sevgililik, arkadaşlık, ticaret vs.) olasılığını arttırmaktadır. Yani karşılıklılık mekanizması, kişinin karmaşık sosyallikte yalnız kalmasını engellemekte ve hayatta kalımla ilgili önemli bir başarı sağlamasına katkı sunmaktadır. Bu ilkeye göre hareket etmeyen birisi her ne kadar yukarıda sayılan tüm boyutlarda (sevgililik, arkadaşlık, ticari ilişkiler vb.) yalnız kalarak hayatını sürdürebilse de bu tür bir sosyal izolasyon durumunun insan sağlığı üzerinde önemli olumsuz etkileri olduğu bilinmektedir (Cacioppo vd., 2006; Caspi vd., 2006; Patterson ve Veenstra, 2010).

Burada tanımlanan yapılar, insan sosyalliğinin bir kısmını açıklamaktadır. Ancak yine de hiç kimse görmemesine rağmen, örneğin, böbreğini hiç tanımadığı birisine veren nadir de olsa anonim insanlar olduğu bilinmektedir. Benzer şekilde, hiçbir gözetleyici olmadığında ve yukarıda tanımlanan hiçbir evrimsel mekanizma etkin değilken bile insanlar ahlaki davranabilmektedirler. Bu sorunu ortadan kaldırmak adına “doğüstü cezalandırma hipotezi” (*supernatural punishment hypothesis*) öne sürülmüştür (Johnson ve Krüger, 2004; Johnson, 2016). Bu hipoteze göre insanlar herhangi bir kamera ya da insanlar arası ilişki söz konusu olmasa bile doğüstü bir gözetleyici tarafından izlendiğini düşündüklerinde (örn. Tanrı gibi), kendi başına olsalar bile davranışlarının nihai sonuçları olabileceğine inandıklarından (cehennem gibi) ahlaklı davranmayı seçebilmektedirler. Tarihsel süreçte cezalandırıcı ve ahlak koyucu büyük tanrılı dinlerin ortaya çıkışının, bu türden bir mekanizmanın dinlere inanmayan insanlar tarafından da içselleştirilmesine yol açtığı savunulmaktadır (Norenzayan, 2013). Bu evrimsel yönelimli yaklaşıma göre günümüzdeki seküler kurumlar da benzer bir işlev görmektedir ve dine inanmayanların ahlaki yargılarını yönlendiren şeyler de özellikle batıda güçlenen ve dini kurumların yerini alan seküler otoritelerdir (Bahçekapılı vd., 2019; Norenzayan ve Gervais, 2013; Yılmaz ve Bahçekapılı, 2016).

Sonuç olarak, bu alanda süregiden güncel tartışmalar ahlakın biyolojik ve evrimsel bir kökene sahip olduğu kabulüyle yola başlamaktadır. Özellikle ahlakın gelişimsel kökenleriyle ilgili olan tartışmalara baktığımızda, örneğin, daha sert bir doğuştancılığı savunan Hamlin

(2013) bu açıdan diğer evrimsel yaklaşımlardan ayrılmaktadır. Warneken (2018) ve Tomasello (2018) ise biyolojik yakınlıklarımızın kabulüyle yola çıkmaktalar ancak ahlakın oluşması için iş birliğiyle uyumlu çevresel şartların önemine vurgu yapmaktadırlar. Buradaki görüşe göre ahlakın var oluş sebebi iş birliği sistemlerini mümkün kılmasıdır ve ahlaki duyguların kaynağı da genetik yakınlığa sahip olmayan insanlarla iş birliği kurabilme becerisidir. Bu ve yukarıda özetlenen benzer bulgular bir bütün halinde insan ahlakının en azından bir kısmının evrimsel sürecin bir ürünü olduğu tezini güçlendirmektedir. Çünkü filogenetik (ahlakın diğer hayvanlarda da görülmesi), ontogenetik (gelişimin çok erken aşamalarında iyi kötü ayırımının yapıyor olması) ve antropolojik (ahlakın insan evrenseli olması) bulgulara ek olarak evrimsel argüman (ahlaki yargıların iş birliği ve hayatta kalımla ilgili doğrudan ya da dolaylı -üreme ya da avlanma başarısı gibi- avantajlar yaratıyor olması) da bir bütün halinde aynı sonuca ulaşmaktadır: İnsan ahlakı, sosyal bilimlerin geçmişinde olduğu gibi, biyolojik eğilimler yok sayılarak bütünlüklü bir şekilde anlaşılabilir bir mefhum değildir.

Ahlak Psikolojisi'ndeki Güncel Kuramlar

Haidt (2007), önceki başlıklarda kısaca özetlenen sosyal-sezgisel modeli ve evrimsel bulguları temel alarak Ahlaki Temeller Kuramı'nı (ATK) geliştirmiştir. ATK'ye göre insan ahlakı, her biri farklı evrimsel kökenlere sahip ve sezgilere dayalı olarak işlev gösteren en az beş farklı temelden oluşmaktadır. Bu temeller; bakım/zarar, adillik/hilekarlık, sadakat/ihanet, otorite/yıkım ve kutsallık/yozaşma şeklinde adlandırılan birbirine zıt iki ahlaki uçtan oluşmaktadır (Graham vd., 2013).³ Kohlberg'ün kuramında en üst basamaklarda yer alan zarar vermemek ve adil olmak, bu kuramda sadece beş ahlaki temelden ikisini oluşturmaktadır ve Kohlberg'ün yaklaşımının aksine bu iki temelin diğer temellere kıyasla hiyerarşik bir üstünlüğü söz konusu değildir. Haidt (2007), Shweder vd.'nin (1997) antropolojik çalışmalarından esinlenerek bu iki boyut dışında sadakat, otorite ve kutsallık ile ilişkili en az üç ahlaki temelin daha olduğunu öne sürmüştür. Bu beş ahlaki temelin her birinin evrimsel bir işlevi olduğu düşünüldüğünden bunların evrimsel adaptasyonlar oldukları savunulmaktadır (adaptasyonun ne olduğunun kısa bir tanımı için bkz. Yılmaz, 2019).

Bakım/zarar (*care/harm*) ahlaki temeli, insanın çocukları gibi yardıma muhtaç ve zayıf olanları korumalarına ve zarar vermekten kaçınmalarına ilişkin eğilimlerini ifade etmektedir. Bu temel bir sosyal sistemin devamlılığı için gerekli en kritik koşullardan biri olan zarar vermemeyi içermesi ve evrimsel açıdan insanın hayatta kalım mücadelesinde kritik rol oynayan bağlanma süreçleriyle yakından ilişkili olması bakımından ahlakın en temel unsurlarından birini oluşturmaktadır. Gündelik yaşamda, çoğunlukla şefkat duygusu ve yenidoğanlara yönelik hassasiyetle somutlaşmaktadır. Adillik/hilekarlık (*fairness/cheating*) ahlaki temeli, grup halinde yaşayan insanların adalet ihtiyacına yönelik hassasiyetlerine ve hile yapılması karşısında tepki verme motivasyonlarına karşılık gelmektedir. Bu boyut, insanların grup içindeki uyumunu iş birliği yapmak yerine hilekarlık ve kaytarma (*free-riding*) sergileyerek bozabilecek kişi-

lerin tespit edilmesine ve cezalandırılmasına dair hassasiyetleri içermektedir. İnsanların kendilerine ya da başkalarına yönelik haksızlık içeren bir durumla karşılaştıklarında sezgisel olarak kızgınlık tepkisi vermeleri bu ahlaki temelle ilişkili görülmektedir. Bu ahlaki temelin; evrimsel açıdan iş birliğinin önemli olduğu durumlarda kaytarma sergileyerek avantaj elde edilmesine karşı gelişmiş sezgisel bir hassasiyetten geldiği düşünülmektedir çünkü bencil insanlar tespit edilip cezalandırılmadığı takdirde, bu davranışa yol açan genler sonraki nesillere aktarılarak gelecekte insanlar arası büyük ölçekli iş birliğinin ortadan kalkmasına sebep olabilir. Örneğin, bir ülkede yolsuzluk yapan yöneticilerin olduğunu ve bunların sistem tarafından cezalandırılmadığını hayal edin. Bunun sürdüğü bir devlet sisteminin uzun vadede işlevsel bir şekilde devam etmesi beklenemez. Sadakat/ihanet (*loyalty/betrayal*) ahlaki temeli ise bağlı olunan iç grubun çıkarlarını koruma, ona sadık kalma ve içgruba ihanet edenlere düşman olma gibi özelliklerle ilgili sezgilere işaret etmektedir. Bu ahlaki temel diğer birçok primatta olduğu gibi gruplar halinde yaşayan insanın, kendi grubunu korurken diğer gruplar ile sıklıkla yarış veya çatışma halinde olması ile ilişkili olarak ortaya çıkmıştır. Otorite/yıkım (*authority/subversion*) ahlaki temeli, toplumda sosyal düzenin korunması için otoriteye saygı gösterilmesi ve mevcut düzeni bozabilecek pratikleri ahlaken dışlamayı içermektedir. Çoğu memeli, hiyerarşik bir sosyal ilişkiler bütünü içinde yaşayarak bu hiyerarşik sistemin faydalarından beslenmektedir. Toplumdaki hiyerarşiyi riske sokan, bu yapıdaki ilişkilere ve otorite figürlerine saygı göstermeyenlere verilen tepkilerin bu tür bir evrimsel sürece dayandığı düşünülmektedir. Kutsallık/yozaşma (*sanctity/degradation*) ahlaki temeli ise insanların gerek fiziksel gerekse de ruhani olarak temiz kalma motivasyonlarıyla ilişkilidir. Dünyevi zevklerden uzak kalmak, namus, mevcut geleneklerin kutsal kabul edilerek muhafaza edilmesi ve doğal olanı koruma arzusunu içermektedir. Evrimsel süreçte, insan türünü riske sokabilecek hastalık yapıcı patojenlerden kaçınabilmek hayatta kalım açısından önemli bir yerde durmaktadır. İğrenme duygusu da bu risk karşısında adaptif olarak işlev göstermektedir (Rozin, Haidt ve McCauley, 2008). Bu ahlaki temelde kritik rol oynayan iğrenme duygusu tüketilen gıdalardan (örn. genetiği değiştirilmiş gıdalardan uzak durmak) yakın ilişkilere (örn. bazı kültürlerde kadınlardan evlendiğinde bekaretini korumasının beklenmesi), göçmen karşıtı olmaktan eşcinsellik karşıtlığına dek insan sosyallığında geniş bir yelpazede etki etmektedir.

ATK, her ne kadar ahlakın farklı boyutlarını sınıflandıran genel bir çerçeve sunuyor olsa da ahlak psikolojisi alanındaki asıl popüleritesini farklı siyasal görüşten insanlar arasındaki ahlaki farklılıklara ilişkin önermelerinden almaktadır. ATK'ye göre, bakım/zarar ve adillik/hilekarlık ahlaki temelleri çoğunlukla bireylerin haklarıyla ilgili hassasiyetleri içermesi nedeniyle *bireyselleştirici* ilkeleri oluşturmaktadır (Graham vd., 2009; 2011). Solcular ağırlıklı olarak bu ilkeleri ahlak olarak tanımlamakta ve ağırlıklı olarak bu ilkelere bağlılık duyarak ahlaki yargılarda bulunmaktadır (Haidt, 2012). Diğer üç temel olan sadakat/ihanet, otorite/yıkım ve kutsallık/yozaşma ise iç gruba bağlılığı ve kendi grubunun içerisindeki bencilliğin bastırılması ve iş birliğinin öne çıkarılmasına odaklanması bakımından *bağlanım* ilkelerini oluşturmaktadır (Graham vd., 2009; 2011). Sağcılar ise bireyselleştirici ilkelere ek olarak bağ-

lanım ilkelerine de benzer ve çoğu durumda bireyselleştirici ilkelerden de daha fazla önem vermektedirler (Haidt, 2012). ATK'ye göre siyasi gruplar arasındaki farklılaşma ve zıtlaşmanın temeli aslında bu ahlaki ilkeler üzerinden gelişen ayırmadan kaynaklanmaktadır (Haidt, 2007). Örneğin, ABD'de kök hücre tedavisini savunan solcular (ya da oradaki ismiyle liberaller) zarar/bakım boyutundan meseleyi okuyarak insan hayatının önemini vurgulamaktadırlar. Buna karşı çıkan sağcılar ise (oradaki ismiyle muhafazakarlar) bu tür bir tedavi yöntemini tanı vergisi insan özelliklerini değiştirecek olması dolayısıyla bir kutsallık/yozlaşma ihlali olarak yorumlamaktadırlar.

Bu kuram her ne kadar siyasi eğilim farklarını açıklıyor oluşu üzerinden dünya çapında popülerlik kazanmış olsa da hem kuramsal hem de yöntembilimsel açıdan çok sayıda eleştiriye maruz kalmıştır. Bu eleştirilerden en önemlileri, kuramı ölçmesi için geliştirilen Ahlaki Temeller Ölçeği'nin yeterli geçerlilik düzeyine ulaşamamasıdır (Örn., Berniunas, Dranseika ve Sousa, 2016; Nilsson ve Erlandsson 2015; Yılmaz vd., 2016; Yılmaz, Sarıbay, Bahçekapılı ve Harma, 2016; Yalçındağ vd., 2019; Zhang ve Li 2015). Her ne kadar bizim araştırma grubumuzun yaptığı kültürlerarası ve geniş kapsamlı bir çalışmada Ahlaki Temeller Ölçeği'nin kısa formunun kültürlerarası tutarlı bir şekilde beş faktörle temsil edilebileceği gösterilmiş olsa da (Doğruyol, Alper ve Yılmaz, 2019) ölçek maddelerinin farklı kültürlerde farklı anlamlara geldiği ve bu yüzden kültürlerarası kullanımı açısından sıkıntılar olabileceğine dair de bulgular elde edilmiştir.

Kuramsal açıdan yapılan eleştirilerin en önemlisi ise, kuramın insan davranışına dair bildiğimiz herhangi sağlam bir mekanizmaya dayanmaması (Curry, 2016) ve ileri sürülen ahlaki temellerin aslında siyaset psikolojisinde daha önce tanımlanmış sosyal baskınlık yönelimi ve sağ kanat yetkecilik gibi değişkenleri yeniden paketleyerek sunuyor olması üzerinedir (Federico, Weber, Ergun ve Hunt, 2013; Jost, 2012; Sinn ve Hayes, 2017). Bu yaklaşıma göre ATK'deki bireyselleştirici ilkeler ters sosyal baskınlık yönelimine karşılık gelirken, bağlanım ilkeleri sağ kanat yetkecilğe karşılık gelmektedir (Sinn ve Hayes, 2017). Her ne kadar bizim araştırma grubumuzun iki farklı kültürde gerçekleştirdiği bir çalışmada ahlaki temellerin bu iki kavrama doğrudan indirgenemeyeceği gösterilse de (Yılmaz ve Sarıbay, 2019) sözü geçen kavramların siyaset psikolojisinde tanımlanan kavramlardan ne derece bağımsız olduğu haklı bir tartışma konusudur.

Bir diğer eleştiri ise ATK'nin her bir ahlaki temeli yeterli kanıt olmamasına rağmen evrimsel adaptasyonlar olarak tanımlanmasıdır. Bu da doğal olarak kavramsal ve görgül düzeyde çok sayıda eleştiri almıştır (örn., Suhler ve Churchland, 2011) çünkü bir özelliğin evrimsel adaptasyon olabilmesi için çok keskin bazı koşulları (genetik temeli olması gibi) yerine getirmesi gerekmektedir (Bu koşulların kısa bir tanımı için bkz. Yılmaz, 2019). Belli yönetsel sorunları olsa da bugüne kadar bu konuda gerçekleştirilmiş tek boylamsal çalışma, ahlaki temellerin genetik bir temele sahip olmadığını göstermiştir (Smith vd., 2017; ancak bu çalışmanın bir eleştirisi için bkz. Haidt, 2016). Dolayısıyla kuramın belli bir oranda açıklama düzeyi olmasına rağmen, tüm bu eleştiriler bir arada düşünüldüğünde, ATK'nin sıradan insanın ahlaki yargılarını bütünlüklü bir şekilde açıklamaktan uzak olduğu fikri güçlenmektedir. Bu

durum, yakın zamanda alternatif kuramsal yaklaşımların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Bu yaklaşımlardan en bilineni İş Birliği Olarak Ahlak Kuramı'dır (Curry, 2016; Curry vd., 2019a; Curry, Chesters ve Van Lissa, 2019b). İş Birliği Olarak Ahlak Kuramı, ahlakın evrimsel süreçte iş birliği sorununa karşı farklı çözüm stratejilerinden ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Buna göre sosyal gruplar halinde yaşayan insanlar, aktif olarak birbirleriyle iş birliği yapma ihtiyacı içinde yaşamlarını sürdürmüş (Tooby ve Devore, 1987) ve bu yaşam biçimi iş birliğini mümkün kılacak ve güçlendirecek çeşitli mekanizmaların gelişmesini sağlamıştır (Curry vd., 2019a). Doğal seçim, insanları evrimsel süreçte çeşitli biyolojik ve psikolojik adaptasyonlarla donatarak onların iş birliği yapma kapasitesini güçlendirmiştir (Curry vd., 2019a). Başka bir deyişle, iş birliği yapma motivasyonu sunan biyolojik ve kültürel mekanizmalar insanların yaşamkalmalarına hizmet etmiştir. Bu mekanizmalar, insanlara hem başkalarının davranışlarını değerlendirmek için çeşitli kriterler hem de fedakarlık ve iş birliğini artırmak için motivasyon sağlamıştır (Curry vd., 2019a). Dolayısıyla İş Birliği Olarak Ahlak Kuramı'na göre, iş birliği yapmanın insanların yaşamkalmına faydaları nedeniyle evrimsel süreçte bu eğilimi güçlendiren motivasyonlar ortaya çıkmış ve bunlar da kültürel süreçte biçimlenerek ahlaki değerler olarak günümüze ulaşmıştır. Yakın zamanda antropoloji, evrimsel biyoloji, genetik, sinirbilim ve ekonomi gibi farklı alanlardan elde edilen bulgular da ahlakın insanlar arasındaki iş birliğini teşvik eden evrimsel bir işlevi olduğu görüşünü desteklemiştir (Curry, 2016; Greene, 2015; Rai ve Fiske 2011; Sterelny ve Fraser 2016; Tomasello ve Vaish 2013; Sinnott-Armstrong ve Miller, 2008).

Özetle, İş Birliği Olarak Ahlak Kuramı'na göre sosyal bir canlı olarak insanlar, tarihsel süreçte iş birliği yaparken çeşitli sorunlarla karşı karşıya kalmış ve bu sorunları çözmek için kullandıkları stratejiler ahlaki davranışların ortaya çıkmasına neden olmuştur (Curry, 2016). Kurama göre insan yaşamında sıklıkla karşılaşılan iş birliği sorunlarına biyolojik ve kültürel bir çözüm olarak en az yedi farklı evrensel ahlaki temel evrimleşerek günümüze kadar gelmiştir. Bu sorunlar temelde dört gruba ayrılmaktadır: kaynakların akrabalara tahsisi, karşılıklı avantaj sağlamak için koordinasyon, sosyal takas ve çatışma çözümü (Curry vd., 2019a). Bu sorunların çözümü için kullanılacak farklı iş birliği stratejileri de ahlakın yedi farklı boyutunu oluşturmaktadır. Bu boyutlar; aile değerleri (*family values*), gruba sadakat (*group loyalty*), karşılıklılık (*reciprocity*), kahramanlık (*heroism*), itaat (*deference*), adalet (*fairness*) ve mülkiyettir (*property*). Kaynakların akrabalar arasında nasıl bölüştürülerek tahsis edileceği sorununa çözüm olarak aile değerleri ahlaki boyutu ortaya çıkmıştır. Bu boyut insanların yavrularına bakım göstermeleri ve yakın akrabalarına yardım etmeleri gibi davranışlara karşılık gelmektedir. Karşılıklı avantaj sağlamak için koordinasyon sorununun çözümüne dair bir strateji olarak ise gruba sadakat ahlaki boyutu evrimleşmiştir. Gruba sadakat insanların birbirleriyle uyumlu çalışarak, kendi grupları lehine davranmaları ve grup normlarını benimsemeleriyle ilişkilidir. Sosyal takas sorununa çözüm olarak karşılıklılık ahlaki boyutu evrimleşmiştir. Karşılıklılık insanlar arası güvenin inşa edilmesi, nankörlük ve hilekarlık durumlarında tepki göstermek gibi hassasiyetleri kapsamaktadır. Son iş birliği sorunu olan kaynak paylaşımı

üzerine olan çatışma ise dört farklı çözüm stratejisi içermektedir ve bu stratejilere bağlı olarak da dört farklı ahlaki temel açığa çıkmıştır. Buna göre bir çatışmanın çözümü için kahramanlık, itaat, adalet ve mülkiyet stratejilerini kullanmak mümkündür. Kahramanlık, anlaşmazlık yaşanan durumlarda güç kullanımını içeren kavgacı bir stratejiye karşılık gelirken (*hawkish strategies*), itaat çatışmadan kaçınarak barışçıl bir çizgiyi (*dovish strategies*) savunmayı ifade etmektedir. Adalet ise kaynak paylaşımı üzerine olan çatışmanın adil dağıtım ve hakkaniyet ile çözülmesiyle ilişkilidir. Son olarak, mülkiyet kaynaklar üzerine çatışmanın önceki mülkiyet sahipliğine saygı gösterilerek hırsızlık gibi davranışların karşısında olmaya karşılık gelmektedir.

Özetle İş Birliği Olarak Ahlak Kuramı'na göre ahlaki açıdan tüm kültürlerde iyi olarak görülen davranışlar insanlar arası iş birliğini körükleme potansiyelleri dolayısıyla ortaya çıkmıştır (Curry vd., 2019a). Doğrudan iş birliğiyle bir alakası olmadığından da ATK'nin daha önceden ahlak olarak tanımladığı zarar ve kutsallık boyutları modele dahil edilmemiştir (bu meselenin bir tartışması için bkz. Curry vd., 2019a). Bu kuramı test etmek amacıyla Curry vd. (2019b) 60 farklı topluma ait 300 yıl geriye kadar giden etnografik verileri analiz etmiş ve kuramdaki yedi farklı ahlaki boyutun evrensel olarak tüm kültürlerde önemsendiğini ve ahlaki bir temel olarak kategorize edildiğini tespit etmiştir. Buna ek olarak, kuramı ölçmek için geliştirdikleri İş Birliği Olarak Ahlak Ölçeği'ni kullanarak batılı örneklemeler üzerinde çeşitli araştırmalar yapmış ve ölçeğin Ahlaki Temeller Ölçeği'nden daha iyi uyum değerleri gösterdiğini ve standart kriterlerin de üzerinde yapısal geçerliliğe sahip olduğunu göstermişlerdir (Curry vd., 2019b). Bu kuramın ilk ve şu ana kadarki tek bağımsız testinde ise bizim araştırma grubumuzun yaptığı bir çalışmada kuramın yedili yapısını ölçtüğü düşünülen İş Birliği Olarak Ahlak Ölçeği'nin Türkiye ve Amerikalı örneklemelerde Ahlaki Temeller Ölçeği'ne kıyasla daha iyi uyum gösterdiği ve kuramın beklentilerinin de büyük oranda desteklendiği bulunmuştur (Yılmaz, Harma ve Doğruyol, 2021). Her ne kadar bu kuram çok kısa zamanda gelecek vaat eden kanıtlar ortaya koymuş olsa da yeni ortaya atıldığından kuramın evrensellik iddiasının yeni kültürlerarası çalışmalarda test edilmesi gerekmektedir.

Ahlak Psikolojisi'nin Eleştirisi ve Gelecek Çalışmalar

Evrimsel yaklaşımların en temel sorunlarından birisi neye adaptasyon diyebileceğimizle ilgili net bir fikir birliğinin olmayışıdır. Bu durum özellikle evrimsel psikolojide çok daha yoğun bir tartışma konusudur. Çünkü bir şeye evrimsel adaptasyon diyebilmenin ön koşulu olan genetik temelin, çoğu psikolojik durum için şu an teknik açıdan gösterilmesi imkansızdır. Genetik bilimi, karmaşık psikolojik özelliklerin genetik kökenlerine dair hala çok tatmin edici cevaplar ortaya koyamamaktadır. Dolayısıyla, burada biyolojik bir kökene sahip olduğu düşünülen ahlaki temellerin doğrudan evrimsel bir adaptasyon olup olmadığı konusunda net çıkarımlar yapılamamaktadır. Ancak, genetik bilimi gelecekte bu konuda daha zengin veri setleriyle daha kesin çıkarımlar yapılmasına imkan sağladığında buradaki kuramsal tartışmalarla ilgili muhtemelen net bir sonuca varılabilecektir.

Diğer sosyal bilimlerle karşılaştırdığımızda psikolojik bilimlerin çok temel bir eksikliği, olasılıksal temsili örneklemelerin kültürlerarası çalışmalarda nadiren kullanılıyor olmasıdır. Genelde yapılan kültürlerarası çalışmalar kolaycı örneklemelerle (ve çoğunlukla üniversite öğrencileriyle) gerçekleştirildiğinden, kuramların evrensellik testlerinin baştan sorunlu olduğu söylenilebilir. Bu yüzden güncel ahlak kuramlarının nedensel mekanizmalarıyla ilgili yapılan yüksek istatistiksel güce sahip, seçkisiz atama yöntemine dayalı, kontrollü deneysel çalışmalar ahlak psikolojisi için oldukça değerlidir (örn., Isler vd., 2021). Ancak, gelecek çalışmalar psikolojik bilimlerin korelasyonel çalışmalarda kullandığı örneklem yanlılığı sorununu aşacak yeni bir oluşuma gitmelidir. Psikolojide ve daha genel olarak davranış bilimlerinde gerçekleşen açık bilim devrimi bu tür bir oluşuma örnek olarak verilebilir (Open Science Collaboration, 2015).

Örneklem yanlılığıyla ilişkili yapılabilecek bir diğer eleştiri ise psikoloji çalışmalarında kullanılan örneklemelerin çoğunluğunun batılı, eğitilmiş, endüstrileşmiş, zengin ve demokratik (“WEIRD”; *Western, Educated, Industrialized, Rich, Democratic*) ülkelerde yaşayan katılımcılardan oluşmasıdır (Henrich vd., 2010). Her ne kadar günümüzde “WEIRD olmayan” ülkelerden de sıklıkla veri toplanılsa da bunların büyük çoğunluğu İngilizce bilen (eğitilmiş), sanayinin olduğu bir ülkede yaşayan (endüstrileşmiş) ve yüksek gelir düzeyine sahip (zengin) katılımcılardan oluşmaktadır. Dolayısıyla batılı ve demokratik olma kısımlarında farklılıklar olsa da gene de örneklem çeşitliliğinin arttırılmasının ve bu özelliklere sahip olmayan insanlara daha fazla ulaşılarak kuramların evrensellik varsayımlarının daha doğru bir şekilde test edilmesinin gerekliliği ortadadır.

Psikolojinin ve ahlak psikolojisinin genelindeki en temel sorunlardan bir diğeri ise gerçek davranış ölçümleri yerine çoğunlukla ahlaki senaryolara dayalı niyet düzeyindeki ölçümlerin kullanılmasıdır. Özellikle hipotetik senaryolar (örn. meşhur Trolley ya da Heinz ikilemi) ahlak psikolojisinde sıklıkla kullanılmış ve bu senaryolar üzerinden geçmişte çok derin kuramsal tartışmalar yapılmıştır (örn., Greene, 2007). Ancak, son yıllarda bu senaryoların gerçek davranışla çok zayıf bir ilişkisi olduğu ortaya çıkmıştır (Bosytyn vd., 2018; daha genel bir eleştiri için bkz. Sheeran ve Webb, 2016). Bugün artan bir şekilde, ahlaki yargılar ekonomik oyunlar kullanılarak insanların gerçek davranışlarına odaklanılarak ölçülmektedir (örn., Bosytyn vd., 2019; Isler vd., 2021). Psikolojik bakış açısıyla gerçekleştirilecek gelecek çalışmaların güncel ahlak kuramlarında tanımlanan ahlaki temellerin ekonomik oyunlar ya da arttırılmış gerçeklik gibi yöntemler kullanılarak gerçek davranış üzerinden nasıl ölçülebileceği konusunda daha fazla kafa yormaları gerekmektedir.

Türkiye’de Ahlak Psikolojisi ve Öneriler

Günümüzde ahlak psikolojisi alanında çalışan kişi sayısı günden güne artış göstermektedir. Türkiye’de de bu konuda çalışan araştırmacıların bir araya geldiği ve bir grup lisansüstü ve lisans öğrencisinin içerisinde yer aldığı ve istihdam edildiği bir laboratuvar mevcuttur (MINT Lab; www.moralintuitionslab.com). Yurtdışında çok sayıda örneği bulunan MINT Lab gibi

laboratuvarların sayısının gelecekte Türkiye’de de artış göstermesi, özellikle Türkiye’nin “WEIRD olmayan” bir kültür olması sebebiyle ahlak psikolojisi için önemli bir kazanım olacaktır.

Ahlak psikolojisinin Türkiye’deki tarihine baktığımızda ise Diane Sunar’ın başlattığı sonradan Sevim Cesur’un devam ettirdiği ve devamında Beyza Tepe gibi genç araştırmacıların devraldığı bir ekolden bahsetmek mümkündür (ahlakın sosyal psikolojisi). Buna paralel olmasa da daha çok bilişsel bilimler ekolünden Hasan G. Bahçekapılı’nın başlattığı ve devamında bizim gibi genç araştırmacıların devam ettirdiği daha deneysel bir ekol de bulunmaktadır (ahlakın bilişsel bilimi). Bugün her iki ekolden de etkilenen araştırmacı sayısı giderek artış göstermesine rağmen, Türkçe kaynaklar aynı şekilde artış göstermemektedir (bkz. Cesur vd., 2017). Biz de bu eksikliğin giderilmesine katkı sunmak adına, bu makalede giriş niteliğinde kısa bir çerçevesini sunduğumuz ahlak psikolojisinin temel konularını, 2022 yılı içerisinde Koç Üniversitesi yayınlarından çıkması beklenen “Ahlakın Yeni Soyağacı: Psikolojik ve Evrimsel Bir Bakış” başlığıyla daha detaylı anlatarak kitaplaştırdık (Yılmaz, 2022). Bu kitap, her bir bölümü konusunun uzmanları tarafından yazılan (yani o konuda bilimsel çalışmaları olan) ve baştan belirli bir akış etrafında tasarlanmış, ahlak psikolojisi alanında üretilen ilk Türkçe sistematik eser olma özelliğini taşımaktadır. Bu kitabın temel bir kaynak olarak Türkiye’deki araştırmacılara ve gelecekte bu alanda uzmanlaşmak isteyen öğrencilere bir rehber olmasını ümit ediyoruz. Bu makale, kitabın bir “prolegomena”sı (bir eserin daha basite indirgenerek açıklanması) olarak düşünülebilir.

- 1 Bu iki alıntı, Sevim Cesur ve Hasan G. Bahçekapılı’nın birebir konuşmalarında sarf ettiği ve öğrencilerinden O. Yılmaz’da derin etkide bulunmuş sözlerdendir. Bu yüzden sözün orijinal sarf edildiği dil her neyse, alıntı o şekilde bırakılmıştır.
- 2 Kuşkusuz burada “yerle bir olmuştur” ile ifade edilen, bir kuramın kapsayıcı açıklama gücünü yitirmesidir. Günümüzde hayatımızı etkileyen bir sürü şeyde (örn., uçakların uçuşması) hala Newton fiziğini kullanıyor olmamız gibi Kohlberg’ün kuramı da rasyonalist süreçlere yaptığı vurgu ve ahlakın gelişimsel aşamalarının sistematik bir analizini içermesi nedeniyle hala güncel ahlak psikolojisinde geçerli olma potansiyeli taşımaktadır (bkz. “New Reflectionism” akımı; Pennycook, 2018).
- 3 Sonraki yıllarda altıncı bir boyut olarak özgürlük (liberty/oppression) temeli iddia edilmiş ancak bu görüş literatürde pek destek görmemiştir (bkz. Iyer vd., 2012).

Kaynakça

- Alper, S. ve Yılmaz, O. (2020). *Sağcılığın ve solculuğun psikolojisi: Farklı dünyaların insanları*. Nobel Yayıncılık.
- Ayala, F. J. (1987). The biological roots of morality. *Biology and Philosophy*, 2(3), 235-252.
- Bahçekapılı, H. G., Yılmaz, O. ve Sevi, B. (2019). Evolutionary perspectives on religion. T. K. Shackelford & V. A. Weekes-Shackelford (Eds.), *Encyclopedia of evolutionary psychological science* içinde. Springer Nature.
- Bekoff, M. (2004). Wild justice and fair play: Cooperation, forgiveness, and morality in animals. *Biology and Philosophy*, 19(4), 489-520.
- Berniūnas, R., Dranseika, V. ve Sousa, P. (2016). Are there different moral domains? Evidence from Mongolia. *Asian Journal of Social Psychology*, 19(3), 275-282.
- Bostyn, D. H., Sevenhant, S. ve Roets, A. (2018). Of mice, men, and trolleys: Hypothetical judgment versus real-life behavior in trolley-style moral dilemmas. *Psychological Science*, 29(7), 1084-1093.
- Bostyn, D. H., Sevenhant, S. ve Roets, A. (2019). Beyond physical harm: How preference for consequentialism and primary psychopathy relate to decisions on a monetary trolley dilemma. *Thinking & Reasoning*, 25(2), 192-206.
- Brown, D. E. (1991). *Human universals*. McGraw Hill.
- Buss, D. M. (1995). Evolutionary psychology: A new paradigm for psychological science. *Psychological Inquiry*, 6(1), 1-30.
- Cacioppo, J. T., Hughes, M. E., Waite, L. J., Hawkley, L. C. ve Thisted, R. A. (2006). Loneliness as a specific risk factor for depressive symptoms: cross-sectional and longitudinal analyses. *Psychology and Aging*, 21(1), 140-151.
- Caspi, A., Harrington, H., Moffitt, T. E., Milne, B. J. ve Poulton, R. (2006). Socially isolated children 20 years later: risk of cardiovascular disease. *Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine*, 160(8), 805-811.
- Cesur, S. (Ed.). (2017). *Sosyal psikolojide değerler ve ahlak: Kuramlar ve ölçekler*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Colby, A. ve Damon, W. (1995). The development of extraordinary moral commitment. M. Killen & D. Hart (Eds.), *Morality in everyday life: Developmental perspectives* içinde (s. 342-370). Cambridge University Press.
- Colby, A., Kohlberg, L., Gibbs, J., Lieberman, M., Fischer, K. ve Saltzstein, H. D. (1983). A longitudinal study of moral judgment. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 48(1/2), 1-124.
- Curry, O. S. (2016). Morality as cooperation: A problem-centred approach. T. K. Shackelford & R. D. Hansen (Eds.), *The evolution of morality* içinde (s. 27-51). Springer, Cham.
- Curry, O. S., Chesters, M. J. ve Van Lissa, C. J. (2019b). Mapping morality with a compass: Testing the theory of 'morality-as-cooperation' with a new questionnaire. *Journal of Research in Personality*, 78, 106-124.
- Curry, O. S., Mullins, D. A. ve Whitehouse, H. (2019a). Is it good to cooperate? Testing the theory of morality-as-cooperation in 60 societies. *Current Anthropology*, 60(1), 47-69.

- de Waal F. (2013). *The bonobo and the atheist: In search of humanism among the primates*. W.W. Norton.
- Doğruyol, B., Alper, S. ve Yılmaz, O. (2019) The five-factor model of the moral foundations theory is stable across WEIRD and non-WEIRD cultures. *Personality and Individual Differences*, 151, 109547.
- Federico, C. M., Weber, C. R., Ergun, D. ve Hunt, C. (2013). Mapping the connections between politics and morality: The multiple sociopolitical orientations involved in moral intuition. *Political Psychology*, 34(4), 589-610.
- Feldman, R., Weller, A., Zagoory-Sharon, O. ve Levine, A. (2007). Evidence for a neuroendocrinological foundation of human affiliation: plasma oxytocin levels across pregnancy and the postpartum period predict mother-infant bonding. *Psychological Science*, 18(11), 965-970.
- Fieser, J. (2015). *Ethics*. The Internet Encyclopedia of Philosophy, ISSN 2161-0002. <http://www.iep.utm.edu/ethics/>
- Garner, R. T. ve Rosen, B. (1967). *Moral philosophy: A systematic introduction to normative ethics and meta-ethics*. Macmillan.
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Harvard University Press.
- Graham, J., Haidt, J. ve Nosek, B. A. (2009). Liberals and conservatives rely on different sets of moral foundations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 96, 1029-1046.
- Graham, J., Haidt, J., Koleva, S., Motyl, M., Iyer, R., Wojcik, S. ve Ditto, P. H. (2013). Moral foundations theory: The pragmatic validity of moral pluralism. *Advances in Experimental Social Psychology*, 47, 55-130.
- Graham, J., Nosek, B. A., Haidt, J., Iyer, R., Koleva, S. ve Ditto, P. H. (2011). Mapping the moral domain. *Journal of Personality and Social Psychology*, 101(2), 366-385.
- Greene, J. D. (2007). Why are VMPFC patients more utilitarian? A dual-process theory of moral judgment explains. *Trends in Cognitive Sciences*, 11(8), 322-323.
- Greene, J. D. (2015). The rise of moral cognition. *Cognition*, 135, 39-42.
- Grewen, K. M., Girdler, S. S., Amico, J. ve Light, K. C. (2005). Effects of partner support on resting oxytocin, cortisol, norepinephrine, and blood pressure before and after warm partner contact. *Psychosomatic Medicine*, 67(4), 531-538.
- Haidt, J. (2001). The emotional dog and its rational tail: A social intuitionist approach to moral judgment. *Psychological Review*, 108, 814-834.
- Haidt, J. (2007). The new synthesis in moral psychology. *Science*, 316, 998-1002.
- Haidt, J. (2012). *The righteous mind: Why good people are divided by politics and religion*. Vintage.
- Haidt, J. (2013). Moral psychology for the twenty-first century. *Journal of Moral Education*, 42(3), 281-297.
- Haidt, J. (2016). *Are moral foundations heritable? Probably*. <http://righteousmind.com/are-moral-foundations-heritable-probably/>
- Haidt, J. ve Graham, J. (2007). When morality opposes justice: Conservatives have moral intuitions that liberals may not recognize. *Social Justice Research*, 20(1), 98-116.
- Haidt, J. ve Kesebir, S. (2010). Morality. S. Fiske, D. Gilbert, ve G. Lindzey (Eds.), *Handbook of social psychology* içinde (s. 797-832). Wiley.

- Hamilton, W. D. (1963). The evolution of altruistic behavior. *The American Naturalist*, 97(896), 354-356.
- Hamilton, W. D. (1964). The genetical evolution of social behaviour. II. *Journal of Theoretical Biology*, 7(1), 17-52.
- Hamlin, J. K. (2013). Moral judgment and action in preverbal infants and toddlers: evidence for an innate moral core. *Current Directions in Psychological Science*, 22, 186-193.
- Hamlin, J. K. (2015). Does the infant possess a moral concept? E. Margolis & S. Laurence (Eds.) *The conceptual mind: New directions in the study of concepts* içinde (s. 477-517). MIT Press.
- Hamlin, J. K., Wynn, K. ve Bloom, P. (2007). Social evaluation by preverbal infants. *Nature*, 450(22), 557-560.
- Hauser, M. D., Chomsky, N. ve Fitch, W. T. (2002). The faculty of language: what is it, who has it, and how did it evolve?. *Science*, 298(5598), 1569-1579.
- Henrich, J., Heine, S. J. ve Norenzayan, A. (2010). Most people are not WEIRD. *Nature*, 466, 29.
- Hoffman, M. (2000). *Empathy and moral development: Implications for caring and justice*. Cambridge University Press.
- Holstein, C. B. (1976). Irreversible, stepwise sequence in the development of moral judgment: A longitudinal study of males and females. *Child Development*, 47(1), 51-61.
- Isler, O., Yılmaz, O. ve Doğruyol, B. (2021). Are we at all liberal at heart? High-powered tests find no effect of intuitive thinking on moral foundations. *Journal of Experimental Social Psychology*, 92, 104050.
- Isler, O., Yılmaz, O. ve Maule, A. J. (2021). Religion, parochialism and intuitive cooperation. *Nature Human Behaviour*, 5(4), 512-521.
- Iyer R., Koleva S., Graham J., Ditto P. ve Haidt J. (2012) Understanding libertarian Morality: The psychological dispositions of self-identified libertarians. *PLoS ONE*, 7(8), e42366.
- Johnson, D. (2016). *God is watching you: How the fear of God makes us human*. Oxford University Press.
- Johnson, D. ve Krüger, O. (2004). The good of wrath: Supernatural punishment and the evolution of cooperation. *Political Theology*, 5(2), 159-176.
- Jost, J. T. (2012). Left and right, right and wrong. *Science*, 337(6094), 525-526.
- Kant, I. (1797). On a supposed right to lie from philanthropy. M. J. Gregor (Ed.), *Practical philosophy* içinde (s. 611-615). Cambridge University Press.
- Keasey, C. B. (1975). Implicators of cognitive development for moral reasoning. D. J. DePalma & J. M. Foley (Eds.), *Moral development: Current theory and research* içinde (s. 39-56). Halsted Press.
- Kohlberg, L. (1973). Continuities and discontinuities in childhood and adult moral development revisited. P. B. Baltes & L. R. Goulet (Eds.), *Lifespan developmental psychology: Research and theory*, içinde (s. 179-204). Academic Press.
- Kohlberg, L. ve Kramer, R. (1969). Continuities and discontinuities in childhood and adult moral development. *Human Development*, 12(2), 93-120.
- Kosfeld, M., Heinrichs, M., Zak, P. J., Fischbacher, U. ve Fehr, E. (2005). Oxytocin increases trust in humans. *Nature*, 435(7042), 673-676.
- Kramer, R. (1968). Changes in moral judgement response pattern during late adolescence and young adulthood: Retrogression in a developmental sequence. Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Chicago.

- Masserman, J. H., Wechkin, S. ve Terris, W. (1964). "Altruistic" behavior in rhesus monkeys. *American Journal of Psychiatry*, 121(6), 584-585.
- Mill, J. S. (1863). *Utilitarianism*. Parker, Son and Bourn.
- Napier, J. L. ve Luguri, J. B. (2013). Moral mind-sets: Abstract thinking increases a preference for "individualizing" over "binding" moral foundations. *Social Psychological and Personality Science*, 4(6), 754-759.
- Nilsson, A. ve Erlandsson, A. (2015). The Moral Foundations taxonomy: Structural validity and relation to political ideology in Sweden. *Personality and Individual Differences*, 76, 28-32.
- Nisan, M. ve Kohlberg, L. (1982). Universality and variation in moral judgment: A longitudinal and cross-sectional study in Turkey. *Child Development*, 53(4), 865-876.
- Norenzayan, A. (2013). *Big gods: How religion transformed cooperation and conflict*. Princeton University Press.
- Norenzayan, A. ve Gervais, W. M. (2013). The origins of religious disbelief. *Trends in Cognitive Sciences*, 17(1), 20-25.
- Open Science Collaboration. (2015). Estimating the reproducibility of psychological science. *Science*, 349(6251).
- Patterson, A. C. ve Veenstra, G. (2010). Loneliness and risk of mortality: A longitudinal investigation in Alameda County, California. *Social Science & Medicine*, 71(1), 181-186.
- Pennycook, G. (Ed.). (2018). *The new reflectionism in cognitive psychology: Why reason matters*. Routledge.
- Piaget, J. (1932). *The moral judgment of the child*. Routledge & Kegan Paul.
- Rai, T. S. ve Fiske, A. P. (2011). Moral psychology is relationship regulation: moral motives for unity, hierarchy, equality, and proportionality. *Psychological Review*, 118(1), 57-75.
- Rest, J. R. (1980). Moral judgment research and the cognitive–developmental approach to moral education. *The Personnel and Guidance Journal*, 58(9), 602-605.
- Rosen, H. (1980). *The development of sociomoral knowledge: A cognitive-structural approach*. Columbia University Press.
- Royzman, E. B., Kim, K. ve Leeman, R. F. (2015). The curious tale of Julie and Mark: unraveling the moral dumbfounding effect. *Judgment & Decision Making*, 10(4), 296-313.
- Rozin, P., Haidt, J. ve McCauley, C. R. (2008). Disgust. M. Lewis, J. M. Haviland-Jones, ve L. F. Barrett (Eds.), *Handbook of emotions* içinde (s. 757–776). The Guilford Press.
- Sayre-McCord, G. (1986). The many moral realisms. *The Southern Journal of Philosophy*, 24(5), 1-22.
- Sheeran, P. ve Webb, T. L. (2016). The intention–behavior gap. *Social and Personality Psychology Compass*, 10(9), 503-518.
- Shweder, R. A. ve Haidt, J. (1993). The future of moral psychology: Truth, intuition, and the pluralist way. *Psychological Science*, 4(6), 360-365.
- Shweder, R. A., Much, N. C., Mahapatra, M. ve Park, L. (1997). The "big three" of morality (autonomy, community, divinity) and the "big three" explanations of suffering. A. M. Brandtve P. Rozin (Eds.), *Morality and health* içinde (s. 119-169). Routledge.

- Simpson, E. L., (1974). Moral development research: A case study of scientific cultural bias. *Human Development*, 17, 81-106.
- Sinn, J. S. ve Hayes, M. W. (2017). Replacing the moral foundations: An evolutionary-coalitional theory of liberal-conservative differences. *Political Psychology*, 38(6), 1043-1064.
- Sinnott-Armstrong, W. ve Miller, C. B. (Eds.). (2008). *Moral psychology: the neuroscience of morality: emotion, brain disorders, and development (Vol. 3)*. MIT press.
- Smith, K. B., Alford, J. R., Hibbing, J. R., Martin, N. G. ve Hatemi, P. K. (2017). Intuitive ethics and political orientations: Testing moral foundations as a theory of political ideology. *American Journal of Political Science*, 61(2), 424-437.
- Sterelny, K. and Fraser, B. (2017). Evolution and moral realism. *The British Journal for the Philosophy of Science*, 68(4), 981-1006.
- Suhler, C. L. and Churchland, P. (2011). Can innate, modular “foundations” explain morality? Challenges for Haidt’s moral foundations theory. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 23(9), 2103-2116.
- Sullivan, E. V. (1977). A study of Kohlberg’s structural theory of moral development: a critique of liberal social science ideology. *Human Development*, 20, 352-376.
- Tomasello, M. (2014). The ultra-social animal. *European Journal of Social Psychology*, 44(3), 187-194.
- Tomasello, M. (2018). The normative turn in early moral development. *Human Development*, 61, 248-263.
- Tomasello, M. ve Vaish, A. (2013). Origins of human cooperation and morality. *Annual Review of Psychology*, 64, 231-255.
- Tooby, J. ve DeVore, I. (1987). The reconstruction of hominid behavioral evolution through strategic modeling. W. G. Kinzey (Ed.), *The evolution of human behavior: primate models* içinde (s. 183-237). SUNY Press.
- Trivers, R. L. (1971). The evolution of reciprocal altruism. *The Quarterly Review of Biology*, 46(1), 35-57.
- Turiel, E., Edwards, C. P. ve Kohlberg, L. (1978). Moral development in Turkish children, adolescents, and young adults. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 9(1), 75-86.
- Vaish, A., Missana, M. ve Tomasello, M. (2011). Three-year-old children intervene in thirdparty moral transgressions. *British Journal of Developmental Psychology*, 29, 124-130.
- Wang, Z. X., Liu, Y., Young, L. J. ve Insel, T. R. (2000). Hypothalamic vasopressin gene expression increases in both males and females postpartum in a biparental rodent. *Journal of Neuroendocrinology*, 12(2), 111-120.
- Warneken, F. ve Tomasello, M. (2007). Helping and cooperation at 14 months of age. *Infancy*, 11, 271-294.
- Warneken, F. (2018). Atlas hugged: The foundations of human altruism. K. Gray, K. & J. Graham (Eds.), *The atlas of moral psychology* içinde (s. 413-419). Guilford Press.
- Warneken, F., Hare, B., Melis, A. P., Hanus, D. ve Tomasello, M. (2007). Spontaneous altruism by chimpanzees and young children. *PLoS Biology*, 5(7), e184.
- Wright, J. C. ve Baril, G. (2011). The role of cognitive resources in determining our moral intuitions: Are we all liberals at heart?. *Journal of Experimental Social Psychology*, 47(5), 1007-1012.
- Yalçındağ, B., Özkan, T., Cesur, S., Yılmaz, O., Tepe, B., Piyale, Z. E., Biten, A. F. ve Sunar, D. (2019). An investigation of moral foundations theory in Turkey using different measures. *Current Psychology*, 38(2), 440-457.

- Yılmaz, O. (Ed.). (2022). *Ahlakın “yeni” soyağacı: Psikolojik ve evrimsel bir bakış*. Koç Üniversitesi Yayınları.
- Yılmaz, O. ve Sarıbay, S. A. (2017). Activating analytic thinking enhances the value given to individualizing moral foundations. *Cognition*, 165, 88-96.
- Yılmaz, O. ve Sarıbay, S. A. (2017). Analytic thought training promotes liberalism on contextualized (but not stable) political opinions. *Social Psychological and Personality Science*, 8(7), 789-795.
- Yılmaz, O., Harma, M., Bahçekapılı, H. G. ve Cesur, S. (2016). Validation of the moral foundations questionnaire in Turkey and its relation to cultural schemas of individualism and collectivism. *Personality and Individual Differences*, 99, 149-154.
- Yılmaz, O., Sarıbay, S. A., Bahçekapılı, H. G. ve Harma, M. (2016). Political orientations, ideological self-categorizations, party preferences, and moral foundations of young Turkish voters. *Turkish Studies*, 17(4), 544-566.
- Yılmaz, O. (2019). Evolutionary perspective. T. K. Shackelford ve V. A. Weekes-Shackelford (Eds.), *Encyclopedia of evolutionary psychological science* içinde. Springer, Cham.
- Yılmaz, O. ve Bahçekapılı, H.G. (2016). Supernatural and secular monitors promote human cooperation only if they remind of punishment. *Evolution and Human Behavior*, 37(1), 79-84.
- Yılmaz, O. ve Isler, O. (2019). Reflection increases belief in God through self-questioning among non-believers. *Judgment and Decision making*, 14(6), 649-657.
- Yılmaz, O. ve Sarıbay, S. A. (2016). An attempt to clarify the link between cognitive style and political ideology: A non-Western replication and extension. *Judgment and Decision Making*, 11(3), 287-300.
- Yılmaz, O. ve Sarıbay, S. A. (2017). The relationship between cognitive style and political orientation depends on the measures used. *Judgment and Decision Making*, 12(2), 140-147.
- Yılmaz, O. ve Sarıbay, S. A. (2019). Moral foundations explain unique variance in political ideology beyond resistance to change and opposition to equality. *Group Processes & Intergroup Relations*, 22(8), 1124-1138.
- Yılmaz, O., Harma, M. ve Doğruyol, B. (2021). Validation of Morality as Cooperation Questionnaire in Turkey, and its relation to prosociality, ideology, and resource scarcity. *European Journal of Psychological Assessment*, 37(2), 149-160.
- Zak, P. J. (2012). *The moral molecule: The source of love and prosperity*. Random House.
- Zhang, Y. ve Li, S. (2015). Two measures for cross-cultural research on morality: Comparison and revision. *Psychological Reports*, 117(1), 144-166.